

Struktura jazykového znaku

Obsah kapitoly

- 2.1 Struktura a vlastnosti jazykového znaku podle Saussura
- 2.2 Struktura jazykového znaku podle Peirce
- 2.3 Asymetrie jazykového znaku

2.1 Struktura a vlastnosti jazykového znaku podle Saussura

Znaky mohou mít podobu obrazů, zvuků, pachů atd., ale nejvýznamnější ze všech jsou pro člověka slova. V jazykovědě bylo vytvořeno několik modelů znaků. Z nich je pro nás nejdůležitější dvojčlenný model, jehož autorem je švýcarský jazykovědec Ferdinand de Saussure.

2.1.1 Označované a označující

Teorii jazykového znaku rozvedl Saussure v první části svého *Kurzu obecné lingvistiky*. Zdůrazňuje zde důležitost čísla dvě. Dvojí je možný pohled na jazyk – *diachronní* a *synchronní*, dvojí je jeho rozlišení *jazyka (langue)* a *promluvy (parole)* a také znak má dvě základní složky a dva jsou jeho základní principy.*

* O Saussurovi a jeho rozlišení na *langue* a *parole* 1.1.2, o *diachronii* a *synchronii* 1.3.3, o základních principech znaku 2.1.3, 2.1.4.

Sekvence hlásek nebo písmen *strom* se stává znakem teprve tehdy, když se začne pojit s určitým významem. Jinak zůstává sledem zvuků či písmen bez významu, tak jako jsou pro nás slova v jazyce, který neovládáme. Na první pohled se tedy zdá, že každý znak je tvořen dvěma složkami, z nichž jedna je vnější, forma, a druhá vnitřní, tzn. to, co tato forma evokuje, označuje. Znak je kombinací formy a významu. Trochu odlišná je situace u vlastních jmen, proto se jimi budeme zabývat samostatně ve 4. kapitole. Podíváme-li se však na věc pozorněji, zjistíme, že v sázce je více. Ve hře jsou totiž podle F. de Saussura (1996, s. 95–98) celkem tři faktory, o nichž je třeba se zmínit podrobněji.

První složkou je v Saussurově terminologii *signifiant* nebo akustický obraz, česky můžeme říct *označující*. Nejde nutně o materiální zvuk, ale o psychický otisk tohoto zvuku v naší mysli. Představme si např. slovo *dům*. Pro tuto složku můžeme použít tři písmen, tři hlásek, ale akustický obraz tohoto slova máme uložen v mysli. Důkazem psychické povahy akustických obrazů je fakt, že si můžeme povídat sami se sebou nebo si v duchu přeříkávat verše bez pohybu rtů či jazyka. Druhou složkou je více či méně schematický obraz nebo představa budovy, kterou tato forma vyvolává v mysli. Pro tuto stránku znaku používal Saussure výrazů *koncept* nebo *signifié*; druhý z nich do češtiny překládáme jako *označované*.*

Obr. 1 Jazykový znak podle Saussura

Nakonec je zde ještě sám mimojazykový předmět, kterému označované odpovídá. V našem případě by to byl nějaký skutečný dům. Nazveme jej označovanou věcí, *referentem* znaku. Tato označovaná věc však součástí jazykového znaku není.

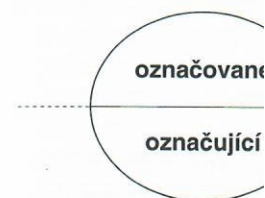
2.1.2 Hodnota jazykového znaku

U Saussura hraje důležitou úlohu tzv. *hodnota* jazykového znaku, která pro něho není totéž co význam. Význam jazykového znaku je jeho označované, tedy

* Kombinace *označujícího* a *označovaného* pak tvoří znak. Strukturu jazykového znaku můžeme znázornit elipsou jako na obr. 1. Šipky po jejich bocích znázorňují vzájemný vztah mezi oběma složkami znaku.

horní polovina výše obrazu (označujícího) z jejich vzájemných vztahů v jazyce můžeme zobrazit.

Obr. 2 Vztahy mezi jazykovými znaky

Pro vysvětlení pojmu *hodnota* jazykového znaku použijeme hodnoty dvoudolarového mince. Mince za určité množství peněz má podobnost s mincí podobného složení, ale s jinou povahou, tedy s jiným významem. Při srovnání se vším ostatním (jazykovými znaky) je to jako francouzské *ovce* nebo anglické *sheep*, které má v pozici slovo *skopové* a označuje a podávaného masa. Pokud bychom ještě další výraz, který označuje, pokrývá obojí.

Hodnota jazykového znaku je proměnlivost si můžeme vidět na obr. 2 (1999, s. 33–34).

Řekněme, že šestá hodnota jazykového znaku je loukách, slovem *tráva* označované rostlinné produkty v podobě zeleného produktu na zušlechťování. Pokud bychom na zemědělsky nezušlechťované je tráva a vše, co není tráva, můžeme odlišovat podle klasifikace dítě pozná *ječmen*, k

* Termíny *signifiant* a *signifié* jsou francouzské termíny, anglické *signifier* a *signified*.

skem teprve tehdy, když se edem zvuků či písmen bez erý neovládáme. Na první složkami, z nichž jedna je evokuje, označuje. Znak je ace u vlastních jmen, proto Podíváme-li se však na věc otíž podle F. de Saussura se zmínit podrobněji.

řiant nebo akustický obraz, iální zvuk, ale o psychický slovo *dům*. Pro tuto složku ý obraz tohoto slova máme ckých obrazů je fakt, že si eřikávat verše bez pohybu tický obraz nebo představa to stránku znaku používal ch do češtiny překládáme

kterému označované odpo- ům. Nazveme jej označova- však součástí jazykového

jazykového znaku, která pro ku je jeho označované, tedy

kturu jazykového znaku můžeme ůňují vzájemný vztah mezi oběma

horní polovina výše uvedeného schématu na obr. 1. Je to protipól akustického obrazu (označujícího). Jazyk je ale systém znaků a jejich hodnoty vyplývají až z jejich vzájemných vztahů. Zjednodušeně si vztahy mezi jednotlivými znaky v jazyce můžeme zobrazit pomocí schématu na obr. 2.*

Obr. 2 Vztahy mezi jazykovými znaky

Pro vysvětlení pojmu hodnota použijeme Saussurova příkladu. Ke stanovení hodnoty dvoudolarové mince si musíme uvědomit, že tuto minci je možné vyměnit za určité množství jiné věci, např. za bochník chleba. Dále ji můžeme srovnat s podobnou mincí téhož systému, třeba s jednodolarovou mincí, nebo s mincí podobného systému, např. s eurem. Stejně tak slovo můžeme zaměnit za něco nepodobného, za myšlenku, ale zároveň i s něčím, co má stejnou povahu, tedy s jiným slovem. Hodnota pětidolarové mince by tedy byla určena až srovnáním se vším, co existuje mimo ni, a stejně tak je to s hodnotou jazykových znaků. Francouzské slovo *mouton* má stejný význam jako české *ovce* nebo anglické *sheep*, ale nemá stejnou hodnotu, protože Čech má ještě k dispozici slovo *skopové* a Angličan slovo *mutton*, které použijí pro kus upraveného a podávaného masa. České a anglické slovo mají tedy v systému vedle sebe ještě další výraz, který omezuje jeho platnost, zatímco francouzské *mouton* pokrývá obojí.

Hodnota jazykového znaku není tedy předem dána a není absolutní. Její proměnlivost si můžeme ukázat na dalším příkladu převzatém od Mounina (1999, s. 33–34).

Řekněme, že šestiletý obyvatel města označuje vše, co roste na polích a na loukách, slovem *tráva*. Průměrný desetiletý obyvatel města již dokáže rozlišit rostlinné produkty venkova pomocí dvou slov: *obilí* a *tráva*. Každý rostlinný produkt na zušlechťovaném pozemku pro něj bude obilí, každý rostlinný porost na zemědělsky nezušlechťovaném pozemku pro něj bude tráva. Vše, co není obilí, je tráva a vše, co není tráva, je obilí. Pokud se ale toto dítě třeba náhodou naučí odlišovat podle klasu *oves*, zůstává pro něj vše, co není oves, obilím. Jakmile dítě pozná *ječmen*, bude pro něj nadále vše, co není oves a ječmen, obilím.

* Termíny *signifiant* a *signifié* se někdy překládají do cizích jazyků (česky *označující* a *označované*, angl. *signifier* a *signified*), často se ale v lingvistice ponechávají původní Saussurovy francouzské termíny.

Naučí-li se ještě rozlišit *žito*, bude obilím to, co není ani oves, ani ječmen, ani žito. Místo jednočlenného systému, kterého používal v šesti letech svého života, má nyní systém o pěti členech. Stále ještě asi označí kukuřičný nebo rýžový lán za obilí, ale postupem času se jeho systém zkomplikuje a zpřesní. Pokud se tento chlapec stane v dospělosti agronomem nebo začne-li se živit prodejem semen, bude schopen rozlišit až 53 odrůd a 23 druhů trávy (*psineček, lesknici, sveřep, srhu, kostřavu, bojínek, vojtěšku, lipnici, jetel...*). Hodnota těchto znaků se v průběhu jeho života značně změnila.

2.1.3 Arbitrárnost jazykového znaku

Saussure stanovil dva základní principy jazykového znaku. Prvním je tzv. princip arbitrárnosti znaku (1996, s. 98–99). Saussure a jeho pokračovatelé zdůrazňují, že mezi označujícím a označovaným není žádný vnitřní či přímý vztah. Svazek sjednocující označující a označované je arbitrární čili libovolný. Protože tyto dvě složky tvoří znak, můžeme říct, že jazykový znak je arbitrární. Libovolný neznamená, že je na svobodné vůli mluvčího, jaké označující zvolí. Jednotlivce má naopak minimální šanci toto označující měnit, jakmile začne být pro určité označované užíváno. Primárně však může být vzata libovolná forma. České slovo *pes* by mohlo znít např. *sep* nebo *spe*, či jakkoli jinak, pokud by to bylo výsledkem konsenzu českého jazykového společenství. Důkazem toho jsou rozdíly mezi jednotlivými jazyky a koneckonců sama existence různých jazyků. Angličané pro dané označované používají tvaru *dog*, Němci *Hund*, Francouzi *chien*, Španělé *perro* atd. Arbitrární, konvencí dané znaky jsou pro Peirce symboly. Arbitrární ovšem nejsou jen slova, ale také dopravní značky *zákaz vjezdu, dej přednost v jízdě* nebo *zákaz stání* (o dopravních značkách podrobněji v 10. kapitole).

Také znaky písma jsou arbitrární. Například mezi písmenem *t* a zvukem, který označuje, není žádný vztah. Písmeno *t* můžeme napsat v různých variantách, podstatné je pouze to, aby se v písmu tento znak nesměšoval se znakem pro *l, d* atd. (obr. 3; Saussure, 1996, s. 147). Také hodnota písmen je čistě negativní a odvozuje se až ze souběhu s ostatními užívanými písmeny. Tak tomu ale nebylo vždy. Jednotlivé grafické znaky původně označovaly skutečností ikonicky. Příkladem jsou staré egyptské hieroglyfy nebo vývoj mezopotamského klínového písma (7.3).

Obr. 3 Arbitrárnost písmene *t*

Saussure spatřoval v a
rární znaky podle něj p
Jazyk, nejsložitější a ne
rakterističtější. Lidé, a
arbitrární svazek mezi
zapamatovat si např. r
spoléhat na nějaký vni
při zapamatování pom
lonské věži. Původní d
slov, která označovala s
dému srozumitelná. Ty
arbitrárnost, tj. konver
nost označují pouze na
a jsou tudíž jiným nesr
Myšlenka arbitrární
ji jen podtrhl, zdůrazni
znaků se stal vůbec zá
věku. V celém vývoji j
Zástupci školy *physei* n
hou, zatímco zástupci
a spontánní úmluva ja:

2.1.4 Lineárnost

Druhým základním pi
povaha označujícího (19
v jediné dimenzi. Prone
prvky se řadí jeden po
časová linie je zde nah
lik označujících najedn
všechny znakové systé
kombinují několik dim
pro chodce je důležité j
dem), tvar (čtverhranný

2.2 Struktura

Dalším autorem, který
je americký logik a filo
sifikaci znaků uveřejni
Arts and Sciences pod :

í ani oves, ani ječmen, ani
žíval v šesti letech svého
asi označí kukuřičný nebo
ém zkomplikuje a zpřesní.
n nebo začne-li se žít pro-
23 druhů trávy (*psineček*,
lipnici, *jetel*...). Hodnota
ila.

znaku. Prvním je tzv. prin-
a jeho pokračovatelé zdů-
dný vnitřní či přímý vztah.
rární čili libovolný. Protože
ý znak je arbitrární. Libo-
jaké označující zvolí. Jed-
ní měnit, jakmile začne být
může být vzata libovolná
spe, či jakkoli jinak, pokud
společností. Důkazem toho
ů sama existence různých
tvaru *dog*, Němci *Hund*,
avenci dané znaky jsou pro
ale také dopravní značky
ni (o dopravních značkách

mezi písmenem *t* a zvukem,
eme napsat v různých va-
co znak nesměšoval se zna-
ké hodnota písmen je čistě
i užívanými písmeny. Tak
ůvodně označovaly skuteč-
oglyfy nebo vývoj mezopo-

Saussure spatřoval v arbitrárnosti jazykového znaku velkou přednost. Arbitrární znaky podle něj představují ideál sémiologického procesu lépe než jiné. Jazyk, nejsložitější a nejrozšířenější znakový systém, je proto ze všech nejcharakterističtější. Lidé, aniž by o podstatě problému přemýšleli, se většinou na arbitrární svazek mezi označujícím a označovaným dívají s lítostí. Při pokusu zapamatovat si např. nový termín nebo nové slovíčko cizího jazyka nemohou spoléhat na nějaký vnitřní vztah mezi jeho formou a významem, který by jim při zapamatování pomohl. O tom se vlastně mluví v biblickém mýtu o babylonské věži. Původní dokonalý jazyk se podle něho skládal z nearbitrárních slov, která označovala skutečnosti v souladu s jejich povahou, a byla tedy každému srozumitelná. Trestem za lidskou domýšlivost je podle příběhu dnešní arbitrárnost, tj. konvenčnost jazykových znaků, které mimojazykovou skutečnost označují pouze na základě úmluvy mezi mluvčími daného společenství, a jsou tudíž jiným nesrozumitelné.

Myšlenka arbitrárnosti jazyka tedy vlastně nebyla nová (obr. 4). Saussure ji jen podtrhl, zdůraznil a vysvětlil. Spor o přirozenou nebo arbitrární povahu znaků se stal vůbec základním „sémiotickým“ problémem starověku i středověku. V celém vývoji jazykovědy a filozofie souběžně existovaly dva proudy. Zástupci školy *physei* měli za to, že slova označují věci v souladu s jejich povahou, zatímco zástupci *thesei* tvrdili, že jazyk je pouhá konvence, svobodná a spontánní úmluva jazykového společenství.

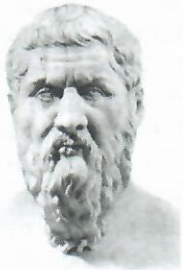
2.1.4 Lineárnost jazykového znaku

Druhým základním principem jazykového znaku je pro Saussura lineární povaha označujícího (1996, s. 100). Označující probíhá v čase a čas je měřitelný v jediné dimenzi. Pronesené označující může probíhat pouze v časové linii, jeho prvky se řadí jeden po druhém, tvoří řetězec. Podobně i písmo je lineární, ale časová linie je zde nahrazena linií prostorovou. Jazyk nemůže hromadit několik označujících najednou a na tom závisí celý jeho mechanismus. Zdaleka ne všechny znakové systémy fungují tímto způsobem. Například dopravní značky kombinují několik dimenzí současně. Pro pochopení dopravní značky *přechod pro chodce* je důležité její umístění (v určité vzdálenosti před vlastním přechodem), tvar (čtverhranný), vyobrazení na značce (obrázek přecházejících postav).

2.2 Struktura jazykového znaku podle Peirce

Dalším autorem, který významně zasáhl do našeho chápání jazykového znaku, je americký logik a filozof **Charles Sanders Peirce** (1.3.1). Svůj pokus o klasifikaci znaků uveřejnil ve sborníku *Proceedings of the American Academy of Arts and Sciences* pod názvem *O novém seznamu kategorií* (1867).

Obr. 4 Platonův Kratylos

Platonův Kratylos	
 <p>Platon (427 - 347)</p>	<p>O povaze jazykových znaků pojednal Platon v dialogu <i>Kratylos</i>. Tento dialog má v dějinách lingvistiky významné místo. Jeho problémy se nikdy nepřestaly řešit. Je zde naznačena a zároveň odmítnuta onomatopoická teorie původu řeči, symbolika hlásek. Jsou zde obsaženy i jiné pro jazykovědce zajímavé postřehy, například poznatek, že se tvar slov časem mění, že starší podoba slova ukazuje jeho původ lépe než podoba pozdější, že je slova nutno srovnávat se slovy příbuzných jazyků a také myšlenka, že ženy jsou v uchovávání jazykové tradice setrvačnější než muži. V dějinách vzdělanosti je to vůbec první pokus o filozofii jazyka.</p>
<p>Při hledání cesty k idejím se Platon nemohl vyhnout otázce, zdali je možno užívat k poznání věcí samých poznání jejich jmen. Na začátku dialogu jsou představeny dvě osoby, Hermogenes a Kratylos, jak spolu již delší dobu o něčem debatují. Do toho přichází Sokrates a Hermogenes navrhuje přibrat ho za účastníka rozmluvy. Sokrates se pak ujímá vůdčí úlohy a je hned od začátku dialogu vtažen do zápasu dvou protichůdných názorů. Hermogenes tvrdí, že vztah jmen a věcí je založen výhradně na dohodě lidí, kdežto Kratylos se domnívá, že každá věc má své správné pojmenování od přírody.</p> <p>V první, delší části dialogu rozmlouvá Sokrates s Hermogenem a dokazuje mu v souladu s Kratylovou představou, že jména jsou dána věcem přirozeně. Činnosti i věci mají jakousi trvalou podstatu samy o sobě a nejsou na lidech závislé. Jednou z činností je jmenování a to, pokud se děje správně, musí probíhat podle povahy věcí, nikoli libovolně. Hermogenes žádá Sokrata, aby vyložil, v čem spočívá přirozená správnost jmen. Sokrates tedy vykládá jména bohů i věcí a podle přání Hermogenova zkoumá také jména jednotlivých čtností a jejich opaků. Ukazuje v souladu s Herakleitovou filozofií hlásající, že všechny věci jsou v toku, že věci přirozené, příznivé a dobré jsou pojmenovány slovy ukazujícími na pohyb, zatímco slova pro vlastnosti a stavy opačné obsahují složku vyjadřující stání a překážku pohybu. Každá hláska má svůj zvláštní význam, proto je potřeba hlásky roztrždit a přidělit každé věci hlásku nebo jí příslušnou hláskovou skupinu. Tak vznikají slabiky a z nich slova. Například hláska <i>r</i> je výrazem pohybu, hláska <i>i</i> tenkostí, hláska <i>l</i> hladkostí apod. Hermogenes je přesvědčen a Kratylos spokojen.</p> <p>Tu ale nastává obrat a Sokrates se dává do rozmluvy s Kratylem a znenadání podrobuje své důkazy – a tím i stanovisko Kratylovo – kritice. Dokazuje, že je možno dávat jména nesprávně a že je možno mluvit nepravdu. Některá jména obsahují hlásky, které neodpovídají věcem jimi označovaným, a lidé jim přesto rozumějí. Kratylos připouští, že si v tom případě lidé rozumějí ze zvyku. Sokrates ukazuje, že jména nejsou dána tak náležitě, jak by se mohlo zdát. Kratylova domněnka, že učení jménu je jediný a nejlepší způsob jak poznat věci, dostává trhliny. Nakonec je nucen uznat, že o věcech je možno se poučit i beze jmen, pouze z nich samých. Poznat, jakým způsobem se toto učení má dít, je ovšem podle Sokrata úkol přesahující jeho i Kratylovy síly. Po tomto výkladu Sokrates nepřesvědčeného Kratyla opouští. V závěru dialogu Sokrates Kratylovi říká: „<i>Neboť, můj milý, jestliže chceš užít za příklad čísla, jak asi budeš moci přidělit každému jednotlivému z čísel jména, která by byla podobná, jestliže nepřipustíš, aby tvůj souhlas a tvá dohoda měly nějakou moc rozhodovat o správnosti jmen? Také mně samému by se líbilo, aby byla jména podle možnosti podobna věcem; ale jen aby opravdu nebylo pracné, jak řekl Hermogenes, tohle přitahování podobnosti a aby nebylo nutno pro správnost jmen přibrat na pomoc i tento hrubý prostředek, dohodu. Neboť řeč je asi podle možnosti nejkrásnější, kdykoli užívá buď všech, anebo co největšího počtu slov podobných věcem, to jest příslušných, a nejošklivější, kdykoli je tomu naopak.</i>“</p>	

2.2.1 Trojí dělení

Pro Peirce hraje velkou roli *sinsigns*, *legisigns*, *qualisigns* (9.2.5–9.2.7) a trojčlenný systém.

Qualisign je „vlastní sign“ je „zákon, který je : je každý konvenční zna : *sign* (slabika *sin* je zde : „skutečná existující vě : a *sinsigns* je založeno : konkrétním individuál : *signs*, počet různých : spojka *a*, která se v č : výskytech jedním a tí : výskyt je však *sinsign*.

2.2.2 Trojčlenný m

Vztahy mezi třemi slož : **miotický trojúhelník** : Známost verzi je tzv. **tr**

Obr. 5 Ogdenův-Richar

symbol

Symbol (Peirce pro t : znaku, např. vysloven : označujícímu. *Referen*

* Tzv. sémiotický trojúhelník významném díle *The M*

al Platon v dialogu *Kratylos*.
ky významné místo. Jeho
Je zde naznačena a zároveň
vodu řeči, symbolika hlásek.
Vědce zajímavé postřehy,
časem mění, že starší podoba
podoba pozdější, že je slova
h jazyků a také myšlenka, že
dříve setrvačnější než muži.
první pokus o filozofii jazyka.

li je možno užívat k poznání
staveny dvě osoby, Hermo-
toho přichází Sokrates a
es se pak ujímá vůdčí úlohy
ých názorů. Hermogenes tvrdí,
Kratylos se domnívá, že

em a dokazuje mu v souladu
Činnosti i věci mají jakousi
u z činností je jmenování a to,
libovolně. Hermogenes žádá
okrates tedy vykládá jména
motlivých čtností a jejich opaků.
v věci jsou v toku, že věci
na pohyb, zatímco slova pro
kážku pohybu. Každá hláska
šlit každé věci hlásku nebo jí
a. Například hláska *r* je
mogenes je přesvědčen

tylem a znenadání podrobuje
je možno dávat jména
hují hlásky, které neodpovídají
řipouští, že si v tom případě lidé
náležitě, jak by se mohlo zdát.
o jak poznat věci, dostává
it i beze jmen, pouze z nich
m podle Sokrata úkol
řesvědčeného Kratylo opouští.
že chceš užít za příklad čísla,
která by byla podobná, jestliže
odpovídat o správnosti jmen?
podobna věcem; ale jen aby
podobnosti a aby nebylo nutno
dohodu. Neboť řeč je asi podle
stšího počtu slov podobných
ak.“

2.2.1 Trojí dělení znaků

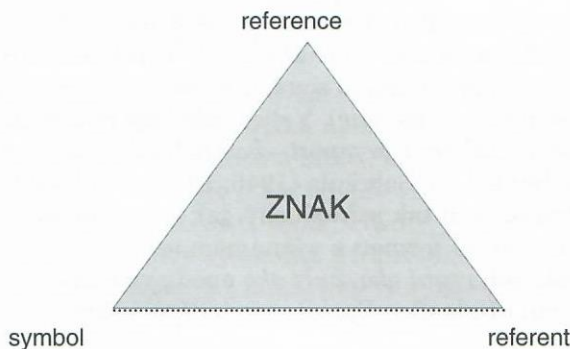
Pro Peirce hraje velkou roli magické číslo tři. Tři jsou základní typy znaků – *sinsigns*, *legisigns*, *qualisigns*, trojí je dělení znaků na *ikony*, *indexy*, *symboly* (9.2.5–9.2.7) a trojčlenný je rovněž i jeho modelu znaku (2.2.2).

Qualisign je „vlastnost, která je znakem“, např. tón hlasu, barva látky. *Legisign* je „zákon, který je znakem“. Tento zákon zpravidla stanovují lidé. *Legisign* je každý konvenční znak, např. slovo, tak jak je definováno ve slovnících. *Sinsign* (slabika *sin* je zde chápána ve významu „jednou“, jako v latině *semel*) je „skutečná existující věc nebo událost, která je znakem“. Rozlišení *legisigns* a *sinsigns* je založeno na rozdílu mezi vlastním samostatným znakem a jeho konkrétním individuálním použitím. Celkový počet slov v textu dává počet *sinsigns*, počet různých slov v textu představuje počet *legisigns*. Například spojka *a*, která se v českém textu vyskytne padesátkrát, zůstává ve všech výskytech jedním a tímtéž slovem, jediným *legisign*. Každý její jednotlivý výskyt je však *sinsign*.

2.2.2 Trojčlenný model znaku

Vztahy mezi třemi složkami znaku a jeho referentem názorně ukazuje tzv. **sémiotický trojúhelník**, do jehož vrcholů různí autoři doplňovali různé výrazy. Známou verzí je tzv. **trojúhelník Ogdenův-Richardsův**.*

Obr. 5 Ogdenův-Richardsův trojúhelník

Symbol (Peirce pro tento vrchol použil termínu *representamen*) je forma znaku, např. vyslovené nebo napsané slovo. Odpovídá zhruba Saussurovu *označujícím*. *Reference* (u Peirce *interpretant*) je význam znaku a v Saussu-

* Tzv. sémiotický trojúhelník, který reprodukuje na obr. 5, publikovali Ogden a Richards ve významném díle *The Meaning of Meaning*.

rově schématu by mu zhruba odpovídal termín *označované*. *Referent* (Peirce používá termín *objekt*) je předmět mimojazykové skutečnosti. Samozřejmě, že referenty mohou být i předměty nemateriální povahy, jako např. vlastnosti. Mezi třemi termíny stojícími ve vrcholech trojúhelníku jsou vztahy různé povahy. Pokud proneseme slovo *dům*, pak posluchači ihned vytane na mysli představa domu. Symbol evokuje referenci. Rovněž mezi referencí a referentem je přímý vztah. Naše představa domu je totiž schématem vyvozeným z předchozích zkušeností s předmětem. Každý dům se samozřejmě nějak liší od jiného, ale určité charakteristiky (zdi, střecha, okna, funkce) zůstávají do značné míry stejné. Význam, tj. reference, odkazuje k referentu, k označované věci. Je to její odraz v naší paměti. Přerušovaná čára tvořící základnu trojúhelníku naznačuje, že mezi symbolem a referentem nemusí být žádný přímý vztah. Symbol evokuje nikoli věc samu, nýbrž její představu, tedy význam. Ten je napůl cesty mezi jazykem a mimojazykovou skutečností a funguje mezi nimi jako spojka.

2.3 Asymetrie jazykového znaku

2.3.1 Nedokonalá korespondence mezi složkami znaku

Významný jazykovědec ruského původu, představitel pražské strukturální jazykovědy, S. Karcevskij (1929) vyjádřil názor, že mezi označujícím a označovaným znaku není dokonalá korespondence. Jedinému označujícímu může odpovídat více označovaných, a naopak jediné označované (tj. význam) lze v jazyce vyjádřit mnoha různými označujícími. V prvním případě mluvíme o mnohoznačnosti (*polysémii*) nebo o souzvučnosti (*homonymii*), druhý případ by se týkal souznačnosti (*synonymie*). Velice volně bychom sem mohli zařadit též *paronyma*, tj. slova podobná (*kompost – kompot, adaptovat – adoptovat, siný – sivý* apod.). Také Skalička a Šabršula (1946; 1979) podotýkají, že vztah mezi oběma složkami znaku není tak jednoduchý, jak by se mohlo zdát. Této nedokonalé korespondenci mezi formou a významem se říká *asymetrie*. Asymetrii vidíme také v souslovích *uraní oko, kuří oko* apod., ve kterých je jednotka *oko* těsně spjata se svými přívlasky. Společně vyjadřují jediný význam.

2.3.2 Mnohoznačnost – polysémie

V jazyce nacházíme velice málo slov, jichž používáme v jediném, přesně určeném významu. Nejčastěji slova vyjadřují hned několik různých představ. Nelze si ani představit jazyk, ve kterém by každé slovo bylo specializováno na vyjádření konkrétního, přesně určeného obsahu. To by bylo velice neekonomické. Slova jako *list, koruna, kus, hlava* apod. jsou příklady slov mnohoznačných. Jejich polysémie vznikla tak, že se od původního základního významu časem

oddělily významy průvo- z kontextu; ten nám např. rurgickou, vojenskou neb Polysémie je obecný. Vzniká různým způsobem s. 59–60) byl následující:

- *uvolněná dráha pro ch* cestu skalami.
- *pruh země zbavený přek* polní cestou k lesu.
- *chůze, jízda po cestě jak*
- *chůze, jízda, plavba, let* prve letadlem, pak lodí a
- *postup, prostředek, zp* z nesnáží.

Význam se zde rozšiřuje „cestě“ a slovo nabývá výz. zde nastal posun metony. činné: *cesta* – „chůze, jízda „způsob“).

Další příklad se týká 264):

1. *horní část stromu*
2. *horní ozdoba krále* (tj. .
3. *mince* (původně s obraz

I zde se význam rozšiřov stromu a ozdobou horní č na základě souvislosti m mezi významy 2 a 3). O 1

Mnohoznačnost může cizích jazyků, pokaždé v jato ve významu „sada n

Mnohoznačné jsou i p významy „zdrobnělina“, v *slepec, lakomec, stařec*, „z vech *cizinec, Korejec, Al* atd. (Trávníček, 1951, Podobně mnohoznačná význam „převést“, např. *psat kolek*, „opravit“, nap do druhého“, např. *přep*

načované. Referent (Peirce) kutečnosti. Samozřejmě, že vztahy, jako např. vlastnosti. Vztahy mezi referencí a referentem vyvozeným z před- samozřejmě nějak liší od funkce) zůstávají do referentu, k označované čára tvořící základnu troj- nemusí být žádný přímý představu, tedy význam. Ten funguje mezi nimi

aku

i složkami znaku

vitel pražské strukturální mezi označujícím a označ- inému označujícímu může značované (tj. význam) lze v prvním případě mluvíme (*homonymii*), druhý případ bychom sem mohli zařadit (*adaptovat – adoptovat, siný*) podotýkají, že vztah mezi y se mohlo zdát. Této nedo- říká *asymetrie*. Asymetrii, ve kterých je jednotka *oko* jí jediný význam.

me v jediném, přesně urče- plik různých představ. Nelze bylo specializováno na vyjá- bylo velice neekonomické. klady slov mnohoznačných. základního významu časem

oddělily významy průvodní nebo nové. O který význam se jedná, poznáme z kontextu; ten nám např. u slova *operace* napoví, zda se jedná o operaci chi- rurgickou, vojenskou nebo bankovní.

Polysémie je obecný jev a nacházíme ji ve všech přirozených jazycích. Vzniká různým způsobem. Vývoj významů českého slova *cesta* (Bečka, 1992, s. 59–60) byl následující:

- *uvolněná dráha pro chůzi* jako ve větách: Razil si cestu davem. Řeka si prodrala cestu skalami.
- *pruh země zbavený překážek a trvale uvolněný pro chůzi* jako ve větě: Zahnuli jsme polní cestou k lesu.
- *chůze, jízda po cestě* jako ve větě: Cesta nám pěkně ubíhala.
- *chůze, jízda, plavba, let k nějakému místu určení* jako ve větě: Cesta do Indie nejprve letadlem, pak lodí a nakonec po železnici a autem byla velmi zajímavá.
- *postup, prostředek, způsob, metoda* jako ve větě: Hledal cestu, jak se dostat z nesnází.

Význam se zde rozšiřuje (z významu „chůze, jízda po cestě“ se ztrácí znak „po cestě“ a slovo nabývá významu „chůze, jízda, plavba, let k nějakému cíli“). Dále zde nastal posun metonymický (na základě souvislosti místní, časové nebo pří- činné: *cesta* – „chůze, jízda po cestě“) a posun metaforický (*cesta* – „prostředek“, „způsob“).

Další příklad se týká vývoje významů slova *koruna* (Čermák, 1997, s. 263, 264):

1. *horní část stromu*
2. *horní ozdoba krále* (tj. jeho hlavy)
3. *mince* (původně s obrazem krále / jeho ozdoby)

I zde se význam rozšiřoval metaforou, na základě podobnosti mezi horní částí stromu a ozdobou horní části těla (vztah mezi významy 1 a 2), pak metonymií, na základě souvislosti mezi korunou a mincí, na které byla vyobrazena (vztah mezi významy 2 a 3). O metafoře a metonymii více v oddíle 3.4.

Mnohoznačnost může vznikat i jinak. Někdy je slovo přejato z několika cizích jazyků, pokaždé v jiném významu: z francouzštiny bylo slovo *servis* pře- jato ve významu „sada nádobí“ a z angličtiny ve významu „opravářská služba“.

Mnohoznačné jsou i předpony a přípony. Například přípona *-ec* může nést významy „zdrobnělina“, ve slovech *dvorec, stolec*, „nositel vlastnosti“, ve slovech *slepec, lakomec, stařec*, „zaměstnání“, ve slovech *kupec, lovec*, „obyvatel“, ve slo- vech *cizinec, Korejec, Albánec*, „příslušnost“ ve slovech *Přemyslovec, lumírovec* atd. (Trávníček, 1951, s. 248; viz také kapitola o odvozování slov 3.3.2). Podobně mnohoznačná je předpona *pře-* ve slově *přepsat*, které může mít význam „převést“, např. *převést majetek na manželku*, „znehodnotit“, např. *pře- psat kolek*, „opravit“, např. *přepsat chybnou úlohu*, „převést z jednoho systému do druhého“, např. *přepsat dopis z abukvy do latinky*.

2.3.3 Souzvučnost – homonymie

Zatímco mnohoznačnost spočívá v různém použití jediného slova, o souzvučnosti mluvíme, pokud dvě nebo více samostatných slov mají stejný tvar, tedy stejné označující. Homonymní mohou být také koncovky, např. koncovka *-ý* v obecné češtině, která může označovat všechny rody i různé pády: *pěkný domy – pěkný holky – hezký zvířata; pěkný holky* (2. pád jedn. č., 1. a 4. pád mn. č. atd.).

Někdy bez přihlídnutí k etymologii nedokážeme rozhodnout, zda jde o slovo mnohoznačné s několika významy odvozenými od jediného základu nebo zda se už jedná o dvě samostatná, stejně znějící slova. V českém etymologickém slovníku (Holub a Lyer, 1968, s. 427) najdeme, že slovo *rys* má několik významů, které vznikly z různých základů. Mohli bychom říct, že v češtině je vlastně několik slov znějících *rys*, která jsou homonymní:

- rys*¹ – „druh šelmy“, „ostrovid“; všeslovanské; souvisí s řecko-latinským *lynx*, německým *Luchs* (prastarou záměnou *l – r*) k indoevropskému *leuk-* „hledět“
*rys*² (papíru) – z německého *Ries*, a to z arabského *rizma* – „balík papíru“
*rys*³ – „druh kresby“, „povaha“; z německého *Riss*, vlastně „náčrt“
*rys*⁴ – „nárt“; z německého *Rist*

Homofona jsou slova, která stejně vyslovujeme, ale různě píšeme. V psané češtině se slova často liší tvrdým a měkkým *i*, např. *být – bít, mýt – mít, výt – vít*. Také slova *led – let, les – lez, vez – ves* jsou homofonní, a to v důsledku toho, že v češtině nerozlišujeme na konci slov znělost a neznělost souhlásek. Sem by se daly řadit i případy, kdy homofonie vzniká nerozeznáním hranice mezi slovy, např. *pohádce – po hádce, svěží – s věží, dostanu – do stanu* (Bečka, s. 59).

Homografa jsou slova, která stejně píšeme, ale různě vyslovujeme. V češtině jsou velice vzácná, např. *panický* 1. [paňický] – od podstatného jména *panic*, 2. [panycký] – od podstatného jména *panika*.

2.3.4 Souznačnost – synonymie

Synonyma jsou slova, která mají různý tvar, tedy různá označující, a stejný nebo alespoň přibližně stejný význam, tedy stejné nebo přibližně označované. Dokonalá synonymie je v jazyce dosti vzácná, což je opět projev jazykové ekonomie – jazyk si nedovoluje trvale zachovávat několik slov s naprosto stejným významem. Pokud budeme za synonyma považovat slova, která lze v jakémkoli kontextu libovolně zaměňovat, nalezneme jen velice málo příkladů. Jedná se snad o technické a odborné termíny typu *hláska třená a frikativa, jazykověda a lingvistika, podstatné jméno a substantivum*, ale ani zde není úplně jedno, zda v rozmluvě s odborníkem nebo laikem použijeme výraz cizí, nebo český. Někdy slova fungují jako synonyma jen v určitých spojeních. Můžeme říct *rudá krev* i *červená krev*, ale jen *Rudá armáda*. V tab. 1 vidíme, podle jakých typů rozdílů můžeme v jazyce synonyma rozlišovat (Šmilauer, 1972, s. 48–49).

Tab. 1 Rozdíly, na kterých

Typ rozdílu
synonyma rozsahová a obsahová
synonyma daná růzností významových dominantních rysů
synonyma z různých vrstev jazyka
synonyma daná různou četností
synonyma daná dobovým výskytem
synonyma daná různou expresivností
synonyma daná různou spojitelností

Stejně jako homonymie můžeme také o synonymní příponě ukázat, že pro vyjádření přípony *-ář, -ář, -íř, -ík, -čovník, právník, voják, učitel, -yka*, která se ale může být nahrazena buď *vládne*, „vládce“. Synonymu je dnes ve francouzštině *Šabršula* mluví také o *jdeš!* (Šabršula, Krejzová)

ediného slova, o souzvučnosti mají stejný tvar, tedy stejné např. koncovka -ý v obecné pády: *pěkný domy – pěkný* (1. a 4. pád mn. č. atd.).
 e rozhodnout, zda jde o slovo ediného základu nebo zda se českém etymologickém slovo *rys* má několik významů, říct, že v češtině je vlastně

řecko-latinským *lynx*, vropskému *leuk-* „hledět“ a „balík papíru“ ně „náčrt“

e různě píšeme. V psané češ-
být – bít, mýt – mít, výt – vít.
 nní, a to v důsledku toho, že
 nělost souhlásek. Sem by se
 znáním hranice mezi slovy,
do stanu (Bečka, s. 59).
 různě vyslovujeme. V češtině
 d podstatného jména *panic*,

y různá označující, a stejný
 é nebo přibližné označované.
 je opět projev jazykové eko-
 kolik slov s naprosto stejným
 t slova, která lze v jakémkoli
 lice málo příkladů. Jedná se
řčená a frikativa, jazykověda
 le ani zde není úplně jedno,
 jeme výraz cizí, nebo český.
 spojení. Můžeme říct *rudá*
 1 vidíme, podle jakých typů
 nilauer, 1972, s. 48–49).

Tab. 1 Rozdíly, na kterých se může zakládat synonymie

Typ rozdílu	Příklady
synonyma rozsahová a obsahová	<i>napodobenina</i> – „věc vytvořená napodobením něčeho“; <i>padělek</i> – „napodobenina vydávaná za originál“; <i>podvrh</i> – „padělek rukopisný nebo listinný“
synonyma daná růzností významových dominantních rysů	<i>ješitný</i> – „domyšlivý a toužící po cizí chvále“; <i>marnivý</i> – „domyšlivý na věci nicotné“; <i>samolibý</i> – „domyšlivý a obdivující sebe samotného“
synonyma z různých vrstev jazyka	<i>koukat se</i> (obecné a hovorové); <i>dívat se</i> (spisovné); <i>patřit</i> (knižní)
synonyma daná různou četností užití	české spojky podle četnosti výskytu: <i>protože</i> > <i>poněvadž</i> > <i>ježto</i> > <i>jelikož</i>
synonyma daná dobovým výskytem	<i>mnoho</i> ; <i>tuze</i> (zastarávající); <i>drahně</i> (zastaralé)
synonyma daná různou expresivitou	<i>pít – chlastat</i> ; <i>kůň – herka</i> ; <i>krátký – kraťoučký</i> ; <i>velmi unaven – strašně utahán</i>
synonyma daná různou spojitelností	<i>šetřit + peníze, šaty, zdraví – spořit + peníze</i> ; <i>prolévat + krev, slzy – ronit + slzy</i> ; <i>živý + hoch, ruch, ulice, barva – čilý + hoch, ruch</i>

Stejně jako homonymie netýká se ani synonymie pouze jednotlivých slov. Jde také o synonymní přípony. V kapitole o motivovanosti jazykového znaku si ukážeme, že pro vyjádření „zaměstnání“ u odvozených slov se používají třeba přípony *-ař, -ář, -íř, -ík, -ák, -tel, -č, -ec, -ce* (*lékař, novinář, malíř, kameník, rolník, právník, voják, učitel, topič, sazeč, letec, soudce*) a lze tak chápat i neživou příponu *-yka*, která se ale vyskytuje jen ve slově *vladyka*, tj. původně „ten, kdo vládne“, „vládce“. Synonymními se mohou stát celé jazykové kategorie, jako tomu je dnes ve francouzštině u složeného a jednoduchého minulého času. Šabršula mluví také o synonymii pragmatické, např. rozkazovací způsob může být nahrazen budoucím časem ve větě *Hned odejdi! – Ty ale hned odejdeš!* (Šabršula, Krejzová a Svobodová, 1983, s. 142).